

TSH 500/=

Kisangu
Tuthamini lugha zetu

Tukithamini Kisangu

Umeshajua kusoma Kiswahili, sasa inaweza kuwa rahisi kwako kujifunza kusoma Kisangu. Kijitabu hiki kitakurahisishia kujifunza kusoma herufi za Kisangu. Furahia!

Utangulizi

Huduma ya Kutafsiri Biblia na Kuendeleza Lugha za Asili katika Mkoa wa Mbeya na Iringa ilianza tarehe 23 Julai 2003. Ilianza kwa ushirikiano kati ya viongozi wa makanisa na mashirika mbalimbali na SIL International.

Kusudi letu ni kuwahudumia watu wa makabila yafuatayo: Wabena, Wabungu, Wakinga, Wamalila, Wandali, Wanyakyusa, Wanyiha, Wasafwa, Wasangu na Wavwanji.

Lengo letu la kwanza ni kuyafikia makabila hayo kwa Neno la Mungu (Biblia) katika lugha zao kwa sababu tunaamini MUNGU ANAONGEA LUGHA ZOTE!

Lengo letu la pili ni kuwaheshimu watu wa makabila haya kwa njia ya kuwafundisha kusoma na kuandika lugha zao (Idara ya Kusoma na Kuandika).

Sera ya Utamaduni ya Tanzania inasema hivi:

3.2. Lugha za Jamii

Lugha za jamii ni hazina kuu ya historia, mila, desturi, teknolojia na utamaduni wetu kwa jumla. Aidha, lugha hizi ni msingi wa lugha yetu ya taifa, yaani Kiswahili...

Huduma ya Kutafsiri Biblia na Kuendeleza Lugha za Asili katika Mkoa wa Mbeya na Iringa

Kichwa: Tukithamini Kisangu

Lugha inayofundishwa: Kisangu

Kimetengenezwa na kuchapishwa na: Idara ya Kisomo ya Huduma ya
Kutafsiri Biblia na Kuendeleza Lugha za Asili katika Mkoa wa
Mbeya na Iringa
S.L.P. 6359, Mbeya, Tanzania
literacy_mbeya@sil.org
Pamoja na timu ya Wasangu: Mch. E. Chepe, P. Mwanavisi,
W. Mwasembe

Michoro: International Illustrations, The Art of Reading 2.0
©SIL International, 2001

Msaada wa kitaalamu kutoka: SIL International

Shukrani za dhati ziende kwa:

Mtaalamu wa Kisomo cha Lugha: Nancy Loveland

Mtaalamu wa Isimu: Dr. Helen Eaton

Msimamizi wa Idara ya Kisomo: Brigitte Niederseer

Toleo la kwanza ©SIL International, 2008

Toleo la pili ©SIL International, 2010

Toleo la tatu ©SIL International, 2011

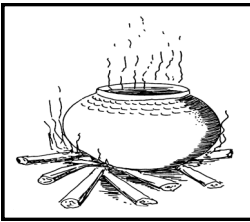

1. Herufi na sauti za Kisangu ambazo zipo katika Kiswahili:

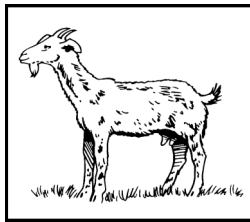
Herufi hizi hazitakuwa ngumu kwako kujifunza. Ni zilezile katika Kisangu na Kiswahili. Sasa tufanye mazoezi ya kusoma herufi zifuatazo.

Irabu: **a, e, i, o, u**

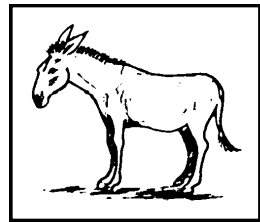
Konsonanti: **b, d, f, g, h, j, k, l, m, mb, n, nd, ng, ng', nj, ny, p, s, sh, t, v, w, y**

shifugo
(chungu)

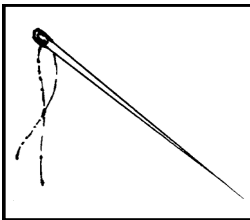
mene
(mbuzi)

dogovi
(punda)

lipishi
(mti)

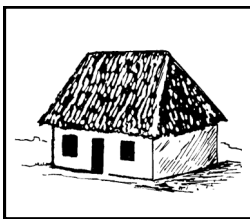
muhonelo
(sindano)

mbogo
(nyati)

lituli
(kinu)

nanda
(nyumba)

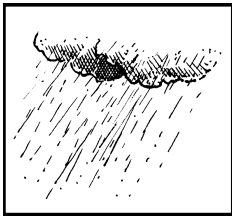

makutu
(masikio)

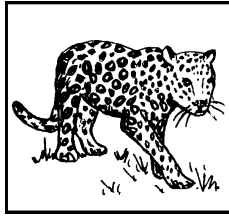
2. Irabu ndefu:

Kisangu kinatofautisha baina ya irabu fupi na irabu ndefu. Irabu fupi zinatamkwa kwa muda mfupi. Irabu ndefu zinatamkwa kwa muda mrefu zaidi, yaani, zinavutwa. Tutofautishe sauti hizi kwa kuandika herufi mbili kwa ajili ya kuonyesha irabu ndefu.

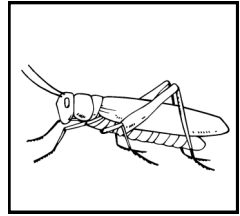
Irabu ndefu: **aa, ee, ii, oo, uu**

noonya
(mvua)

duuma
(chui)

ndeedi
(senene)

liiho
(jicho)

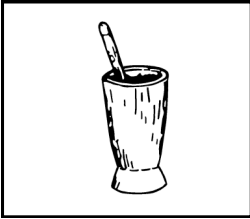
ndaatu
(kiatu)

Irabu fupi	Irabu ndefu
mbata (bata)	mbaata (swala)
kitula (kutoroka)	kituula (kutua)
kipela (kukoma)	kipeela (kushindwa)
kihagula (kuinua)	kihaagula (kuchagua)
kipola (kupoza)	kipoola (kutoka)

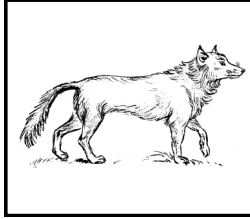
3. Muunganiko wa herufi:

Kisangu kina sauti mbalimbali zinazoongeza **w** au **y**. Tuone mifano.

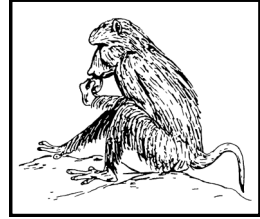
Herufi zinazoongeza **w**: **bw**, **lw**, **mbw**, **nkw**, **tw**

mutwango
(mchi)

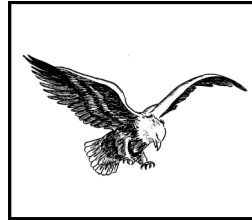
mbwawa
(mbwa)

debwe
(nyani)

lwansa
(paa la nyumba)

nkwale
(kwazi)

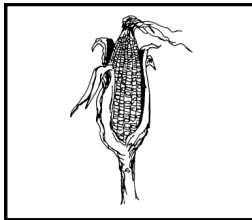
Jaza nafasi zilizo wazi kwa kuandika herufi zinazokosekana:

Kisangu	Kiswahili
umu <u>tw</u> e	kichwa
____ anda	shati
ki ____ eha	kuvuta
____ insi	jasho
ulu ____ egu	fimbo
ama ____ eva	matikiti

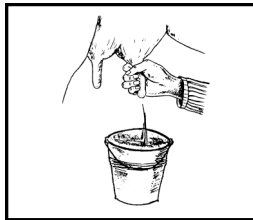
Herufi zinazoongeza y: fy, ly, py, ty

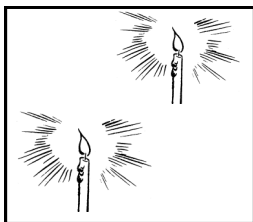
lyala
(jiwe la kusagia)

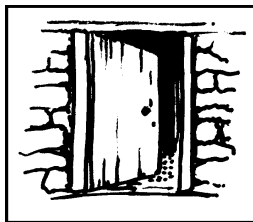
lidyega
(muhindi)

tupyo
(maziwa)

fyenje
(mianga)

mulyango
(mlango)

Oanisha maneno ya Kiswahili na maneno ya Kisangu:

Kisangu

mulyango

lifufye

mya

tyasaamula

fyonsoolo

pyasa

Kiswahili

piga chafya

gusa

vitu vya ndani

mpya

mlango

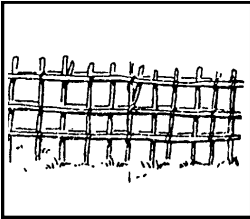
yai lililooza

4. Herufi na sauti za Kisangu ambazo hazipo katika Kiswahili:

Herufi hizi zitakua mpya kwako. Kisangu kinahitaji herufi ambazo hazipo katika Kiswahili, ili kiweze kuandikwa kwa usahihi. Herufi hizo mpya ni hizo zifuatazo;

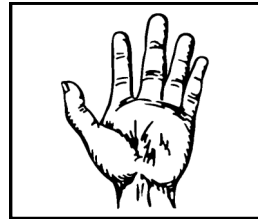
Herufi mpys: **kh**

luviikha
(wigo)

mukhoga
(mto)

liwokho
(mkono)

Oanisha maneno yafuatayo kwa kujaza herufi ya neno la Kiswahili linalolingana na neno la Kisangu:

Kisangu

mutandikha

khanambwa

lukhole

mapapanikho

lukhonji

Kiswahili

a. mbawa

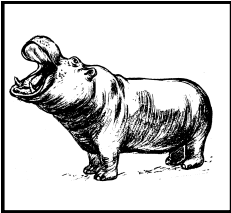
b. kucha

c. mtoto mchanga

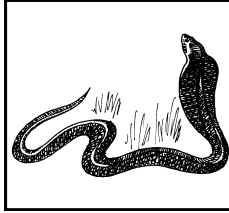
d. mshipa

e. mtoto wa mbwa

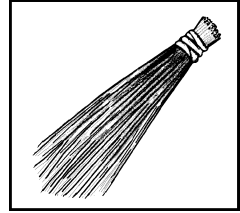
Herufi mpya: **mf**

mfuwo
(kiboko)

mfwila
(swila)

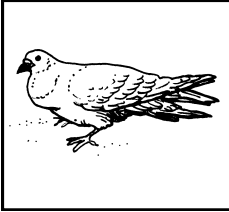
mfyajililo
(fagio)

Tafuta maneno ya Kisangu katika chemsha bongo ifuatayo.
Neno la kwanza limefanywa kama mfano:

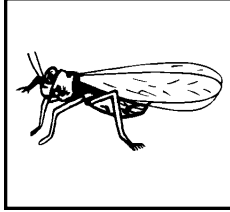
1. mfuwo
2. mfwila
3. mfyajililo
4. khamfwinda
5. mfwimi
6. mfyonsoolo
7. mfyundu

m	g	h	i	m	f	w	i	m	i	t
f	l	i	i	m	f	w	i	l	a	i
y	v	g	m	f	s	t	p	m	s	m
a	k	t	f	y	a	b	c	d	e	s
j	j	y	u	u	n	c	d	f	s	z
i	s	p	w	n	o	e	i	o	u	d
l	w	e	o	d	b	c	d	l	i	e
i	l	a	b	u	m	k	z	c	a	l
l	o	i	l	t	s	w	h	i	t	o
o	k	h	a	m	f	w	i	n	d	a
m	f	y	o	n	s	o	o	l	o	n

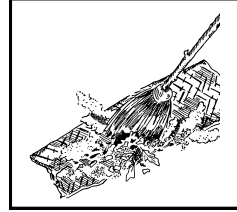
Herufi mpya: **nk**

nkunda
(njiwa wa kufugwa)

nkumbi
(nzige)

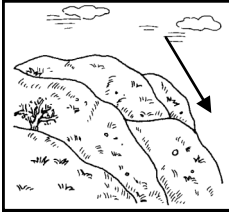

linkundi
(vumbi)

Maneno yaliyo upande wa kulia wa zoezi hapo chini ni ya Kiswahili. Andika maneno hayo kwa Kisangu upande wa kushoto. Neno la kwanza ni mfano:

Kisangu	Kiswahili
<i>nkulile</i>	nimekua
	kucha
	kidole gumba
	vumbi
	kasuku
	mavuno

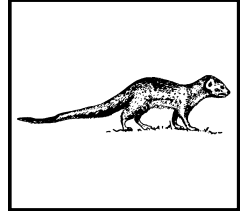
Herufi mpya: nkh

lifunkho
(bonde)

nkhawulu
(kenge)

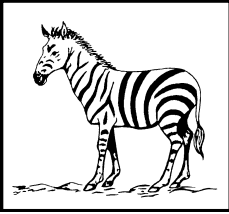

nkhamusiila
(kicheche)

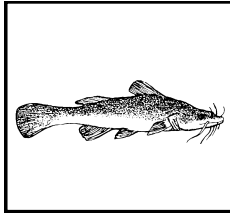
Jaza nafasi zilizo wazi kwa kuchagua neno moja kati ya yale yaliyopo chini ya kila sentensi. Neno la kwanza ni mfano:

- Nasaaga _____ siilya.
inkhoho / *inkhoho* / inkhando
- Nasaaga _____ sijenda.
inkhonji / inkhole
- Nasaaga _____ sidadambee.
inkhata / inkhole
- Nasaaga _____ sifukula.
inkhanga / inkhosi

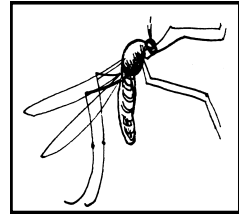
Herufi mpya: **ns**

njenje
(pundamilia)

nswi
(kambare)

nsuguni
(mbu)

Maneno yaliyo upande wa kulia wa zoezi hapo chini ni ya Kiswahili. Andika maneno hayo kwa kisangu upande wa kushoto:

Kisangu	Kiswahili
	kete
	sisimizi
	leo
	nyuzi
	sitaenda
	sijaenda
	nitaenda

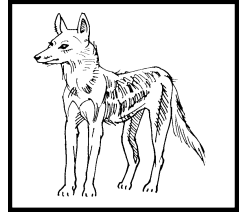
Herufi mpya: **nsh**

nsheso
(mtalimbo)

nshende
(pengo)

nshewe
(mbweha)

Oanisha maneno yafuatayo kwa kujaza herufi ya neno la Kiswahili linalolingana na neno la Kisangu:

Kisangu

kibunshilisa

kunshiji

nshile

nshemelelo

nshimba

nshiisi

mwenshe

nshende

Kiswahili

a. pengo

b. wito

c. ngozi ya mtu

d. kipenyo

e. kushoto

f. nipite

g. giza

h. kusukuma

5. Alama za mawimbi (toni):

Kisangu ni lugha ya toni, yaani, mawimbi ya maneno yanasaidia kutofautisha maana mbalimbali. Kwa mfano, tukiandika **wajovile** kwa Kisangu, maana yake siyo wazi. Je, maana ni ‘ulisema’ au ‘alisema’? Katika matamshi kuna tofauti ya mawimbi. Ikiwa na maana ‘ulisema’, wimbi la juu liko kwenye **jo**, yaani, tunatamka **waJOvile**. Ikiwa na maana ‘alisema’, wimbi la juu liko kwenye **vi**, yaani, tunatamka **wajoVIle**. Tunaonyesha ni ‘yeye’ (alisema) katika maandishi kwa njia ya kuweka alama juu ya irabu ya kwanza katika neno ‘**wájovile**’.

Sasa tunaweza kutofautisha, kwa mfano:

wájovile (alisema)

wajovile (ulisema)

wáaluta (ameenda)

waaluta (umeenda)

wánaava (amelamba)

wanaava (umelamba)

wádinda (amefunga)

wadinda (umefunga)

wágulwishe (aliruka)

wagulwishe (uliruka)

wásamiilwe (alisahau)

wasamiilwe (ulisahau)

Oanisha maneno yafuatayo kwa kujaza herufi ya neno la Kiswahili linalolingana na neno la Kisangu:

Kisangu

wátelekha

wáyoosa

wakweha

wáloleelile

watelekha

wayoosa

waloleelile

wákweha

<i>c</i>

Kiswahili

a. amesafisha

b. umesafisha

c. amepika

d. aliangalia

e. amevuta

f. umevuta

g. umepika

h. uliangalia

6. Sasa umeshajifunza herufi zote katika Kisangu. Tusome hadithi ifuatayo:

Ulusimo lwa Mwasimutwa nu munya shiwungo

Ilisiku limonga, kukhandi kuna fiwungo fivili, kukhandi kuna vaanu vina vitoolana. Avaanu awo amataawa gaanave, umugoosi itamubulwagwa Juma, umudala itamubulwaga Mwanaasha.

Ishiwungo ishimonga shikhandi kunena, ishimonga kusikha. Pina shishaanali ishiwungo uJuma wátile kimuyaana uMwasimutwa. Ishiwungo isha kusikha shaali sha Fulenki nu Malia. UFulenki wope wátile kimuyaana uMwasimutwa. UMwasimutwa wáhiivile mandu wájeele, “Nsiite kwa naani? Na nsiileshe kwa naani? Kona nisakulwa mfishi niilye.”

Ilisiku lyafishile, uMwasimutwa wáwuushile iita mbakha pa nsila malekhano. Wáyansiise kihiva, “Nilute kwa Juma awu nilute kwa Fulenki?” Wáhiivile wáhiivile wáhiivile. Wálamwile kiita kwa Juma. Wáganile kifikha wáweene valiile. Vamujovile Mwasimutwa, “Mbona wásheelewa?”

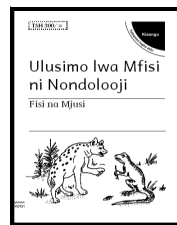
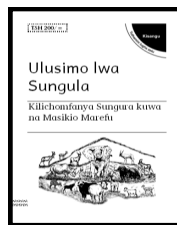
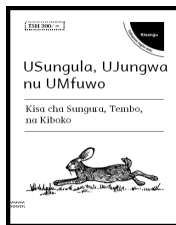
Khanji wáyansiise kisiga iluta kwa Fulenki wáganile kifikha kula kope wáweene valiile. Kope vamujovile kija, “Mwasimutwa, mbona wásheelewa?”

Wásigitiishe mandu wájeele, “Shilekha vajovile umusakula fyona ikhosa fyona.” UMwasimutwa shi wáwuushile iwuya ni njala yaakwe. Vaya, ishooyo shivi.

Vitabu hivi vya masimulizi ya Biblia vinapatikana
katika lugha ya Kisangu:

Amabikha ga kilowa inswi nyinshi mandu
Isilinje yina yiyajile
MuFalisayo nu mutofya khooi
UDawudi wámumenaga uGoliyati
UMusa ikivalongosa avaIsilaheli kihuma ku Misili
USakhayo iyanushila uwukulukho
UYeesu avageene avaana
UYeesu ijenda pashaanya ya malenga
UYeesu ikimufyusa umwana wa maayi umufwile
UYeesu ikimuponia umudiimi yuna ana lilungu
UYeesu ikivaliisa avaanu 4,000
UYeesu iyimya imepo mu lilamba
UYeesu iyinjila ku Yelusalemu
UYohana ikimutwinia uYeesu
Yumo shiishi yuna wájovaga, “Tihongije Yeesu.”

Vitabu vingine vinavyopatikana katika lugha ya Kisangu:

Kama una maswali yoyote, au unataka kununua vitabu, au
kuhudhuria darasa la kusoma, wasiliana na

Prisca Malewa, namba ya simu: 0757 552 828

